

O'ZBEK TILINI IKKINCHI TIL SIFATIDA O'QITISHDA MATN BILAN ISHLASHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Zilola Salisheva,
p.f.f.d. O'zDJTU O'zbek tili va adabiyoti kafedrasida dotsenti
O'zbekiston, Toshkent

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.Mirziyoyev 2017-yil 7-fevraldagi "Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmonida ta'lim va fan sohasini rivojlantirish davlat siyosati ma'no-mazmunidan hamda uning dolzarbligidan kelib chiqib yangi ta'lim mazmuni, barkamol avlod kadrlarini tayyorlashdagi o'zgarishlar va yangicha yondashuvlar, zamonaviy kasb sohalarning paydo bo'lgani hamda uning mamlakatimiz sharoiti bilan bog'liqligini ta'kidlagan. (1, 1) "Farzandlarimizni mustaqil fikrlashga, zamonaviy bilim va kasb-hunarni chuqur egallagan, mustahkam hayotiy pozitsiyaga ega, chinakam vatanparvar insonlar sifatida tarbiyalash biz uchun hamisha dolzarb masala hisoblanadi", (2, 1) deb o'z ma'ruzalarida ta'kidlab o'tgan. Prezidentimizning ana shu so'zlari biz, ta'lim sohasi ishtirokchilari uchun ham dasturulamal, ham ustuvor vazifa bo'lib hisoblanadi. So'nggi yillarda ta'lim tizimiga shiddat bilan kirib kelayotgan yangi pedagogik texnologiyalar, interfaol metodlarni ta'lim beruvchi tomonidan o'zlashtirilib va qo'llanib borishi ta'lim mazmunini tubdan o'zgartirib yubormoqda. Bu turli millat vakillarining ham intellektual qirralarini shakllantirish, ularning jamiyat ishlab chiqarishi va ijtimoiy, siyosiy, madaniy, ma'rifiy hayotida faol va muvaffaqiyatli ishtirokini ta'minlashga zamin yaratadi. O'zbekistonda yashab, o'qish va ishlash jarayonida mahalliy millat vakillari bilan faol munosabatda bo'lib, barcha sohalarda erkin fikr almashish hamda mutaxassisliklari doirasida davlat tilida ish yuritish uchun milliy qadriyat sanalmish o'zbek tilini yetarli darajada egallashlari lozimligi zamon talabidir. O'zbek tili ta'limi mazmuni talabalarning nutqiy savodxonligini grammatikani o'qitish orqali emas, balki turmush va mehnat faoliyatidagi nutqiy mavzular doirasini yanada kengaytirgan hamda ixtisoslikka moslashtirgan tarzda

o'zbekcha nutqni tinglash, so'zlash, o'qish va yozish amallarini uyg'unlashtirib o'rgatish bilan ajralib turadi. O'zbek tili ta'limi jarayonida grammatik, leksik, orfoepik, uslubiy me'yorlarni nutqiy mavzularni belgilovchi matnlar asosida tushuntirish va natijada og'zaki va yozma nutqiy savodxonlikka erishish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Rus guruhleri talabalarining o'zbek tilidagi monologik nutqini izchillik va mantiqiylik, o'zaro bog'liqlik va kontekstuallik tamoyillari asosida bosqichma-bosqich rivojlantirishga yo'naltirilgan matn oldi, matn usti, matn osti topshiriqlar tizimi, shuningdek, ilmiy-badiiy adabiyotlarni o'qib tushunish, turli mavzularda, ixtisoslik sohasida matn yaratish, matn ustida ishlash, matnni shakl va mazmun jihatdan yangilash, boshqa nutq uslubiga ko'chira olish kabi murakkab talablarni bajara olishi talabalarning tinglab tushunish ko'nikma-malakalarini rivojlantiradi.

O'zbek tilini matn tahlili asosida o'qitishda rus guruhleri talabalarini tayyor matnlar topshiriqlari ustida ishlatishning o'zi yetarli emas, ularda, avvalo, so'zlardan so'z birikmalari, so'z birikmalaridan gaplar tuza olish, o'z nutqiy faoliyatiga ijodiy yondashgan holda sintaktik sinonimik variatsiyalardan foydalana olish ko'nikmalarini hosil qildirish kerak bo'ladi. Ta'lim boshqa tillarda olib boriladigan guruh talabalarida o'zbekcha nutqiy ko'nikmalarni hosil qildirishda turli gap qurilmalarini o'rgatish, zarur bo'lgan grammatik bilimlarni, so'z va so'z birikmalarining bog'lanish qoidalarini nutqiy ehtiyoj, fikr ifodalash maqsadidan kelib chiqqan holda o'rgatish talab qilinadi. Bu o'rinda e'tiborni matn yaratishga qaratish lozim.

Matn yaratishning bosqichli tizimi talaba xotirasi, idroki, tafakkuri, tilning nutqda moddiylashuv, yaxlitlashuv, uyg'unlashuv jarayonini to'g'ri yo'lga solish, lug'at doirasini kengaytirish, og'zaki va yozma matn yaratishda izchillik, uzviylik, uzluksizlik tamoyillariga, gapda so'z tartibiga amal qilish ko'nikmalarini shakllantirishga yordam beradi. Matn yaratishning bosqichli tizimi pastdan yuqoriga qarab harakatlanuvchi 4 ta alohida bosqichlardan iborat bo'lib, ularning har biri muayyan til sathlarida talabaning nutqiy bilim, ko'nikma

va malakalari darajasini aniqlash, baholash, mustahkamlash va rivojlantirish, ularni amaliyotga tatbiq etish, tanlangan tayanch soʻzlarning lugʻaviy maʼnolari, ulardagi farqli va oʻxshash xususiyatlarni sharhlash, nutq oʻstirish mashqlarini bajarishga, ulardan soʻz birikmalari hosil qilish, gap tuzishga yoʻnaltiruvchi savol va topshiriqlar tizimidan iborat. (3, 76-77).

Monologik nutqni egallash koʻnikmalarini takomillashtirish fikrni mantiqiy rivojlantirib borishni va monologik nutq hajmini kengaytirib borishni taqozo qiladi. Bu oʻrinda talabalar mustaqil mulohaza yuritishni va oʻz fikrini asoslashni bilishlari kerak boʻladi. Monologik nutqqa oʻrgatishda qoʻllanadigan barcha ish turlari bir umumiy tizimga ega boʻlishi, ushbu topshiriqlarni bajarish jarayonida talabalarning bilimlarida ilgariga qarab oʻsish sodir boʻlayotganini his qilishlarini sezdirib borish zarur. Bu talabalarning til oʻrganishga boʻlgan qiziqishlarini va intilishlarini oshiradi.

Mustaqil fikrlashga undovchi matnni kengaytirish boʻyicha topshiriqlar ham berish mumkin. Talabalar tuzgan gaplari va birikmalarini qoʻshib, tayanch matnni kengaytirilgan shaklda yozishi, ayni paytda, fikrga munosabat bildiruvchi soʻzlar va birikmalar yordamida matnni xulosalashi, bunda maqol va aforizmlardan, koʻchirma yoki oʻzlashtirma gaplardan foydalanishlari kerak boʻladi. Quyida shu yoʻnalishda berilgan topshiriq va uning bajarilishi namunasini keltiramiz:

Kichik matnni oʻqing va quyida berilgan topshiriqlar asosida bosqichma-bosqich kengaytirib matn tuzing:

Matn: *Biz lola sayliga chiqdik. Tabiat goʻzalligidan zavqlandik. Birgalikda suratga tushdik. Lolalardan guldasta yasadik. Taassurotlar bilan uyga qaytdik. Dam olish kunimiz yaxshi oʻtdi. Yaxshi dam – mehnatga hamdam.*

1. Matndagi gaplarni obyekt bildiruvchi boʻlaklar bilan toʻldiring. Ushbu boʻlaklarga savol bering, grammatik shaklini tushuntiring.

2. Matni ko‘makchili konstruksiyalar bilan to‘ldiring. Bunda quyidagi ko‘makchilardan foydalaning: bilan, uchun, kabi, singari, tomon, yonida, atrofida, tepasida, orqasida, o‘rtasida, qoshida.

3. Matndagi gaplarga belgi bildiruvchi so‘zlar qo‘shib, matni kengaytiring. So‘ngra sifatlovchili, qaratqichli va izohlovchili birikmalarni 3 guruhga ajratib yozing.

4. Matndagi har bir ish-harakatning qaytarzda bajarilishini bildiruvchi so‘zlar yoki birikmalarni qo‘shib, holli birikmalar tuzing. Ularga savol bering, bog‘lanishi va ifodalanishini tushuntiring.

5. Matnga o‘rin va payt ma‘nosini ifodalovchi so‘zlar qo‘shib, matni kengaytiring, ularga savol bering va ifodalanishini tushuntiring.

6. Matnga sabab va maqsad ma‘nosini ifodalovchi so‘zlar qo‘shib, matni kengaytiring, ularga savol bering va ifodalanishini tushuntiring.

7. Matnga shart va to‘siqsizlik ma‘nosini ifodalovchi so‘zlar qo‘shib, matni kengaytiring, ularga savol bering va ifodalanishini tushuntiring.

8. Matnga o‘xshatish va qiyoslash ma‘nosini ifodalovchi so‘zlar qo‘shib, matni kengaytiring, ularga savol bering va ifodalanishini tushuntiring.

9. Tuzgan gaplaringiz va birikmalaringiz hamda fikrga munosabatni ifodalovchi so‘zlar, birikmalar qo‘shib, matni kengaytirib yozing.

10. Matnga ko‘chirma yoki o‘zlashtirma gaplar qo‘shing va xulosalang.

Matn: *Kecha biz kursdoshlarimiz bilan lola sayliga chiqdik. Ertalab universitet oldida uchrashdik va birgalikda suratga tushdik. Hammamiz tabiatning kishini maftun etuvchi go‘zalligidan juda zavqlandik. Qip-qizil lolalardan chiroyli guldastalar yasadik. Biz o‘qituvchimiz tashkil etgan bu sayldan juda xursand bo‘ldik. Hammamiz juda yaxshi taassurotlar bilan va lolalar bilan uyga qaytdik. Men olib kelgan lolalarimni onamga, singlinga va do‘stlarimga sovg‘a qildim. Dam olish kunimiz ko‘ngilli o‘tdi. “Yaxshi dam – mehnatga hamdam”, - deydilar. Kelasi yakshanba kuni ham yana lola sayliga chiqishni rejalashtiryapmiz. Aytishlariga qaraganda, avvalgi safar saylga*

bormagan boshqa kursdoshlarimiz ham bizga qo‘shilishmoqchi. Menimcha, kelasi dam olish kuni bundan ham maroqli bo‘ladi deb o‘ylayman.

Shuni ta’kidlash kerakki, bunday tizimlashtirilgan topshiriqlar talabalarning avvalgi bosqichlarda o‘zlashtirgan bilim va ko‘nikmalarini turli vaziyatlarda amalda qo‘llay olish malakalarini shakllantirishga yordam beradi hamda ularning bog‘lanishli monologik nutqini rivojlantiribgina qolmay, mustaqil fikrlash faoliyatlarini ham o‘stiradi. Ushbu faoliyat talabalarni matn turlarini farqlashga o‘rgatish, matndagi gaplarni analiz va sintez qilish, imloviy va uslubiy xatolarni farqlash va bartaraf qilish, matn mazmunini ochib beradigan, badiiy bo‘yoqdor so‘zlarni guruhlash va tanlash, fikrni aniq, izchil va ravon ifodalash, matndan to‘g‘ri xulosa chiqarish ko‘nikmalarining shakllantirilishi va mustahkamlanishini ta’minlaydi. Mazkur jarayonda muammoli ta’lim metodlari, lingvopsixologik o‘quv topshiriqlari, tizimli fikrlash va izchil fikr ifodalash usullaridan foydalansh natijasida talabalarning kommunikativ savodxonligi oshadi, ya’ni so‘z boyligi, ijodiy tafakkur doirasi kengayadi, ijtimoiy muloqot-yozma va og‘zaki ifodali fikrlash mahorati yuksaladi, mustaqil matn yaratish ko‘nikmalari shakllanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta’minlash-yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi //Adolat, 2016-yil 8-dekabr.
2. O‘zbekiston Respublikasi 2017–2020-yillarga mo‘ljallangan ”Harakatlar strategiyasi”. -T.:” O‘zbekiston”, 2017.
3. Ziyodova T. Matn yaratish texnologiyasi. –N.:Fan, 2007.
4. Ishmuhamedov R., Yuldashev M. Ta’lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar. -Toshkent. 2013.